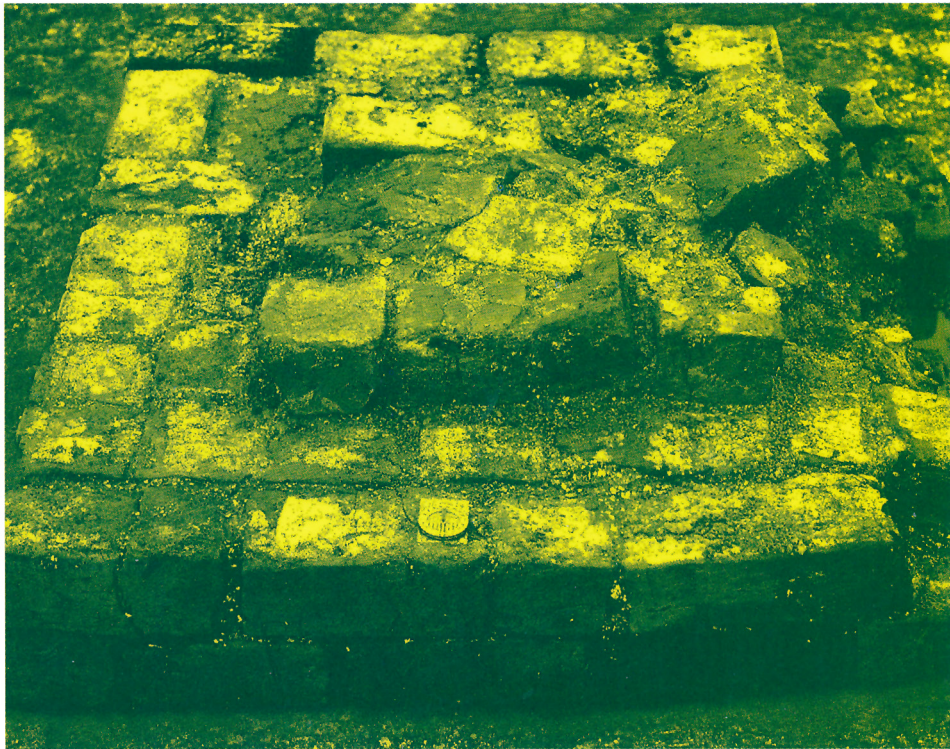

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 1998

10

RUG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1999, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Omslag: een stiep van baksteen van de verdwenen kerk van Houwingeham (pp. 58-63)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen

mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-1167-3

PALEO-AKTUEEL

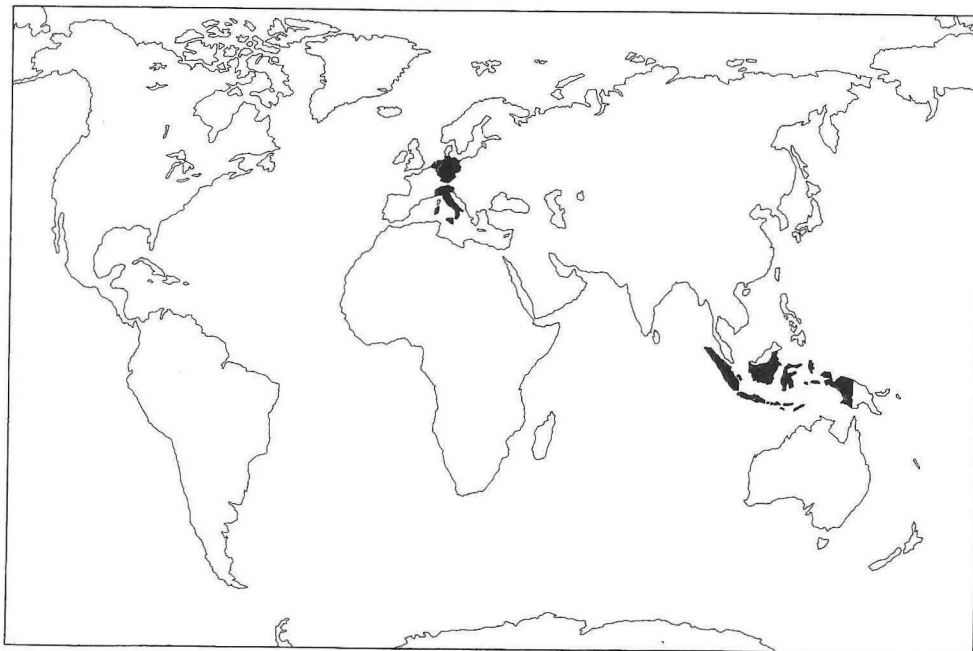
10

redactie
Mette Bierma
Otto H. Harsema
Engelien Rondaan-Veger

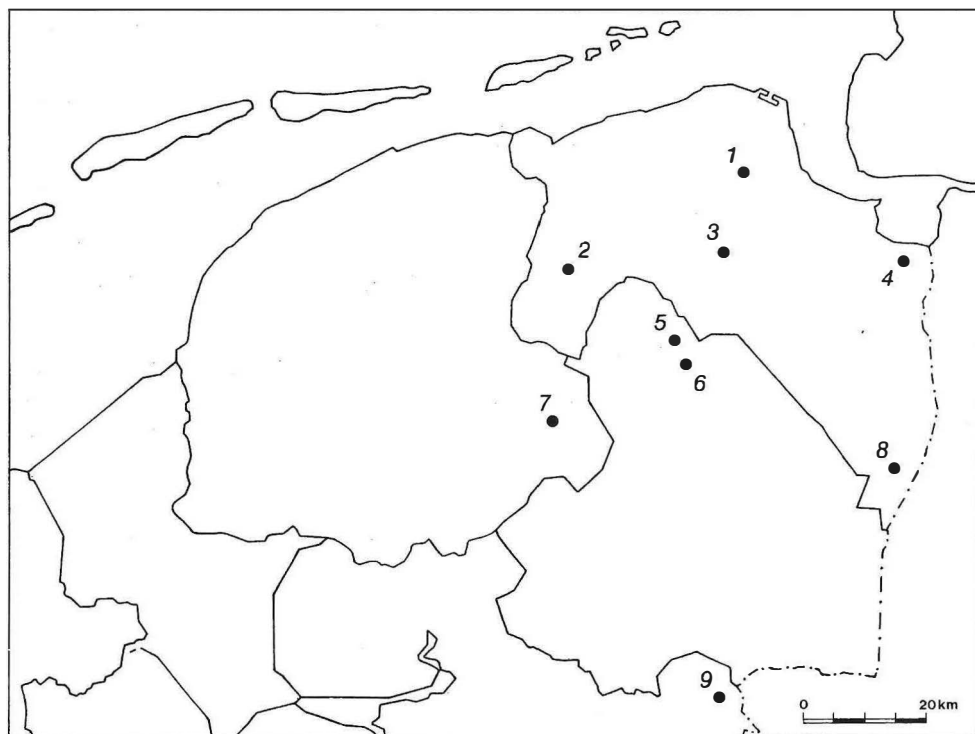
Groninger Instituut voor Archeologie

Groningen, 1999

In deze aflevering: Griekenland, Indonesië, Italië, Nederland.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Tolweg-Zuid/Kinkhorsterweg; 2. Oldekerk; 3. Driebond; 4. Houwingeham; 5. Yde; 6. Tinaarlo; 7. Jardinga; 8. Laude; 9. Gramsbergen.

INHOUD

G.-J. BARTSTRA & J.M. PASVEER	
Het kolenterrein van Podo (Indonesië)	9
L. JOHANSEN & D. STAPERT	
Meesters en leerlingen in het bewerken van vuursteen; de <i>refitting</i> -analyse van Gramsbergen (Ov.) uit het Laat-Ahrensburgien	13
W. PRUMMEL, M.J.L.Th. NIEKUS & A.L. VAN GIJN	
Een laatmesolithische jacht- en slachtplaats aan de Tjonger bij Jardinga (Fr.)	16
A.L. BRINDLEY & A.D. NEVES ESPINHA	
Vroeg TRB-aardewerk uit hunebed D6a bij Tinaarlo (Dr.)	21
P.A.J. ATTEMA & P.M. VAN LEUSEN	
Kern en periferie in het RPC-project (1); de Doganella di Ninfa-survey in de Pontijnse regio (Midden-Italië)	25
P.M. VAN LEUSEN & P.A.J. ATTEMA	
Kern en periferie in het RPC-project (2); de Fogliano-survey in de Pontijnse regio (Midden-Italië)	31
P.B. KOOI & H.A. GROENENDIJK	
Grafheuvels cum Laude (Gr.)	36
O.H. HARSEMA	
Een vroeg technisch monument in Noord-Duitsland: 'de offersteen' van Plumbohm, Nedersaksen	41
W. PRUMMEL, C.G. KOOPSTRA, A.J. NIJBOER & P.B. KOOI	
Een beenbewerker en een smid, bewoners van de wierde Tolweg-Zuid/Kinkhorsterweg (Gr.)	48
P.B. KOOI	
De Oldekerk (Gr.)	54
T. VAN DEN BERGH, H.A. GROENENDIJK & J. MOLEMA	
Houwingeham (Gr.) na vijf eeuwen weer op de kaart	58
A.AERTS-BIJMA, J.N. LANTING & H. VAN DER PLICHT	
Een verrassende wending; gecremeerd been blijkt wel ¹⁴ C-dateerbaar!	64
H.T. WATERBOLK	
De mens in het Preboreale, Boreale en Atlantische bos	68

J.M. GRIMM, M. BANNINK, N. GROEN-LUBBERS, T.C.A. DE HAAS et al. Menselijke activiteit rond Boekema's veentje bij Yde (Dr.) tijdens de prehistorie	74
F. VREDE Archeobotanisch onderzoek in Driebond, gemeente Groningen (Gr.)	76
S. BOTTEMA De snelheid van klimop	81
H.T. WATERBOLK De archeologie in Groningen voor 50 jaar. Enkele herinneringen aan Albert Meijer	85

HOUWINGEHAM (GR.) NA VIJF EEUWEN WEER OP DE KAART

Tanja van den Bergh¹, Henny Groenendijk² en Jan Molema³

De waterwolf

De Dollardoverstromingen uit de late Middeleeuwen moeten diepe indruk hebben gemaakt op de toenmalige bewoners van het Wold-Oldambt. Omstreeks 1500, toen de zeeboezem zijn grootste uitbreiding bereikte, moet een onafzienbare watervlakke het aanzicht van het gebied hebben bepaald. Dorpen die door het zeewater van de kaart waren geveegd, zouden er voor het merendeel nimmer op terugkeren. Dorpen die binnen hun territorium konden opschuiven, eindigden op een nieuwe, hoger gelegen plek. Houwingeham (of Houwingaham) aan de Westerwoldsche Aa behoorde tot de dorpen die het niet redden. Daarvoor kreeg het wassende water via de rivier te gemakkelijk toegang tot het veenland. In het nadeel werkten de lage ligging en de onmogelijkheid om het dorp naar hogere gronden te verplaatsen, zoals de burens uit Bellingwolde deden. De schaarse bronnen berichten over de teloorgang van Houwingeham en hoe de boeren de belasting niet meer konden opbrengen vanwege de aanhoudende overstromingen. Het hele dorpsgebied werd uiteindelijk door het zeewater overspoeld en moest ontruimd worden. Nu nog ligt er anderhalve meter klei op het voormalige veenland; 500 jaar geleden moet het gebied een troosteloze aanblik hebben geboden. Pas toen het opgeslibde gebied droog viel, zocht men het oude bezit weer op. Maar op de plek van het oude dorp kwamen geen huizen meer te staan. Den Ham, nu een gehucht, verrees een paar kilometer zuidwaarts en herinnert zo slechts in naam aan het verdronken voorgangerdorp Houwingeham. Latere kaartenmakers hadden zelfs moeite het oude dorp te lokaliseren want de naam duikt op verscheidene plaatsen op. Met de tijd raakte Houwingeham vergeten. A.J. Smith, lokaal historicus, diepte enkele schriftelijke bronnen op waarin gewag wordt gemaakt van Houwingeham en schreef

daarover in de *Groningsche Volksalmanak* van 1900.

BAI-onderzoek in de jaren tachtig heeft het een en ander veranderd aan de beeldvorming die nog was gebaseerd op kaarten en kronieken. In Oost-Groningen ging in die tijd de Herinrichting van start en ook het Oldambt werd landbouwkundig onder handen genomen. Dat leidde tot graafwerk, waarbij aandacht ontstond voor de archeologie van verdronken nederzettingen en landerijen. Het beeld van dorpen die halsoverkop verlaten waren als gevolg van stormvloed, werd meer en meer verdrongen door een beeld van nederzettingen die geleidelijk ontmanteld raakten. De vlucht voor het water bleek eerder een proces dat zich in de loop van vele jaren voltrok en dat werd ingeluid door maaivelddaling. De middeleeuwse wijze van ontginnen (ontwateren) en de gekozen gronden (veen) waren zelf de belangrijkste oorzaken. Met het dijkonderhoud was het bovendien slecht gesteld en zo lagen vele veendorpen achter de kleigordel langs de kust tamelijk weerloos voor de aanvallen van de waterwolf. Stormvloed brachten de dorpen dan misschien de genadeslag toe, maar het proces van teloorgang was tevoren ingezet. Houwingeham is een voorbeeld van een veennederzetting die wel zo ver kustwaarts lag dat het hele dorpsgebied in de golven verdween maar toch weer niet zo dicht bij het zee-gat lag dat de sporen door getijdenwerking zijn weggeslagen. In Houwingeham kunnen we de gebeurtenissen in het laatst van zijn bestaan goed aan de bodem aflezen.

Nieuweschans

Houwingeham werd na de 17e-eeuwse bedijkingen weer gewoon boerenland, met dit verschil dat men nu niet meer op veen maar op klei boerde. De polder kreeg de naam Uiterdijken, want hij lag aanvankelijk buiten de Hamdijk van 1605. Verder

noordwaarts legde men uit strategische overwegingen in 1628 de Langakker- of Nieuwe Schans aan. Uiterdijken zou altijd landbouwgebied blijven. Pas in 1933 werd Houwingeham herontdekt. Landeigenaar J.F. Botjes komt de eer toe de resten niet alleen gevonden maar ook officieel aan het BAI gemeld te hebben. Bij drainage van het land stuitte hij op stenen funderingen en een massa potscherven. Veel aandacht kreeg zijn vondst echter niet en het gerucht dat hier het oude Houwingeham was teruggevonden, circuleerde alleen in kleine kring.

Hoe Nieuweschans in de jaren tachtig een bronnenbad kreeg, is een verhaal apart. Die keuze houdt verband met veel diepere lagen dan die waarin archeologen wroeten. Hier doet ter zake dat men als uitlooph gebied voor de kuurgasten het oog liet vallen op het gebied Uiterdijken. De inrichting van het plangebied vereiste enig graafwerk. Preciezer: recreatieve doelen dienden hand in hand te gaan met natuurontwikkeling en het vergroten van de boezemcapaciteit van de Westervoldsche Aa. Men moest daarvoor de grond in

en wel zo diep dat de resten van de nederzetting gevaar zouden lopen. De resultaten van de archeologische begeleiding in 1998 worden hier gepresenteerd. In een 40 m brede strook dwars door het gebied kwamen voorwerpen en grondsporen bloot die we kunnen toeschrijven aan de oude Houwingehamsters. Voor het eerst werd het archief van het verdwenen dorp echt geopend. Dat gebeurde in een projectverband waarbij langdurig werkloze jongeren uit de Nederlandse en Duitse grensstreek werden ingezet, een project in het kader van de *Jugendwerkstatt ohne Grenzen* (fig. 1). De campagne startte met een booronderzoek om de contouren van het kerkhof vast te stellen.

Resten van dorp en land

De werkstrook bleek precies over de oude nederzetting te zijn geprojecteerd. Dat bleek uit de locaties van drie stenen gebouwen: twee steenhuisen en de parochiekerk. De eerste twee kwamen met de graafwerkzaamheden aan het licht, de kerk was al eerder ontdekt met behulp van mag-

Fig. 1. Deelnemers aan het project Jugendwerkstatt ohne Grenzen boren op de plaats waar de kerk van Houwingeham heeft gestaan (foto Provincie Groningen).

Fig. 2. Twee in elkaar gestapelde steelpannen van kogelpot aardewerk (één steel ontbreekt), gevonden zoals ze zijn achtergelaten (foto Jur Bosboom, Provincie Groningen).

netisch onderzoek. Van houten gebouwen is geen direct bewijs gevonden, maar we bezitten wel indirecte aanwijzingen in de vorm van gebinddelen en een schindel, een dakspaan ('dakpan') van eikenhout. Vermoedelijk waren houten huizen niet op palen maar op liggers gefundeerd en werd de bouwsubstantie volledig gerecycled. Dat moet de reden zijn dat in het voormalige randveengebied van NO-Groningen bij opgravingen nog geen houten huizen zijn aangetroffen.

In Houwingeham liet men, net als in andere nederzettingen, veel afval achter (fig. 2). Massa's gebroken aardewerk maken het mogelijk de bewoning te dateren tussen de 13e en 15e eeuw. Ook kwam veel hout uit de nederzetting aan het licht, en wel in een opmerkelijk goede conserveringsstoestand. Het betreft zowel constructiehout als gebruiksvoorwerpen. Voor bouwhout was de eik als leverancier favoriet.

Het nederzettingsslint kan worden gelokaliseerd aan de hand van de ligging van de stenen gebouwen en de vele kuilen met nederzettingssafval. Tussen de nederzetting en de Westerwoldsche Aa lag een zone die volgens het standaardpatroon van een opstreckende veennederzetting door hooiland zal zijn ingenomen. Archeologisch zal men daarvan geen resten aantreffen. Maar vermoedelijk ontplooiden men daar nog een andere economische activiteit die wel sporen naliet, namelijk het graven van veen voor de brandstofwin-

ning. Verscheidene langwerpige turven vormen het achtergelaten bewijs; turven die dateren van vóór de systematische vervening zijn zeldzaam.

Bouwen op veen

Niet eerder werden we in een laatmiddeleeuwse veennederzetting zo nadrukkelijk geconfronteerd met de problematiek van bouwen op veen. Het draagvlak voor houten behuizingen zal zijn verkregen door middel van een houten raamwerk dat op het veen rustte, een simpele maar doeltreffende funderingswijze voor lichte constructies. Van stenen huizen en kerken weten we dat men veelal zandbanen ofwel slempgoten ter fundatie aanbracht, mits het zand niet te diep zat. In Houwingeham kregen de opgravers echter te maken met pijlers van baksteen, stiepen, die vanaf het maaiveld tot de zandondergrond reiken. Ten tijde van de bewoning moet het veen zo'n drie meter dik zijn geweest en het vermoeden bestaat dat de beproefde methode van slempgoten hier technische grenzen overschreed. Nu ligt het veenoppervlak op 2 m beneden NAP en de zandondergrond op circa 4 m beneden NAP. Vóór de Dollardoverstromingen zal het veenoppervlak zich minstens op NAP-hoogte hebben bevonden, anders kon men het water van de Westerwoldsche Aa niet lozen op de Eems. Het oorspronkelijke veenoppervlak zal al tijdens de exploitatie flink zijn geoxideerd,

maar vooral nadien zijn geklonken door een sedimentlast van anderhalve meter Dollardklei. Om op deze instabiele bodem te kunnen bouwen in steen moest een kunststukje worden uitgehaald. Men loste dat op door vierkante stiepen uit baksteen op te metselen, alvorens men daarop via spaarbogen het muurwerk plaatste (fig. 3).

De kerk in beeld

Een deel van de kerk was al in 1992 door Stichting RAAP aangetoond door middel van magnetisch onderzoek, een karteringsmethode gebaseerd op de verstoring van het aardmagnetisch veld. Bakstenen funderingen in een venige omgeving leveren bij uitstek magnetische afwijkingen op. In 1998 is in een gebied van 100x50 meter rond de kerk door RAAP een magnetometing verricht die een zeer duidelijk beeld van de funderingsstiepen van de kerk opleverde (fig. 4). Tegelijk liep een campagne om de contouren van het kerkhofterrein op te sporen. Dat leverde een omgracht terrein van ongeveer 80x80 m op.

Van de kerk zelf zijn in totaal 16 stiepen inge-

meten. Deze droegen een boogfundering waarop het opgaande muurwerk rustte. De kerk was een zogenaamde zaalkerk van ongeveer 32 m lengte en 10 m breedte met een halfrond gesloten koor. Aanwijzingen voor een vrijstaande of aangebouwde kerktoren in baksteen ontbreken maar dat hoeft niet te verbazen. De gebezigde onderzoeksmethode is bijvoorbeeld minder geschikt om houten constructies aan te tonen. Op grond van de plattegrond behoort de kerk tot de laat-Romaanse of vroeg-Gotische bouwtraditie. In Groningen hanteert men de naam romano-gotiek voor deze mengvorm die kenmerkend is voor de periode 1225-1300. Daar de nederzetting op grond van het teruggevonden kogelpotaardewerk van na 1200 moet dateren, zal de kerk zo tussen 1200 en 1300 zijn gebouwd. Deze zou aan de heilige Jacob gewijd zijn geweest. Schriftelijke bronnen noemen namelijk een 'St. Jacobskerkhof of Houwingehamsterhof', die als een verhevenheid in de Dollard lag en waarvan de plaatsbeschrijving redelijk met de huidige locatie overeenstemt, aldus A.J. Smit in 1900.

Het kerkgebouw is grondig afgebroken. De

Fig. 3. Een stiep van baksteen vormt een der zes 'pijlers' waarop het steenhuis was gebouwd (foto Provincie Groningen).

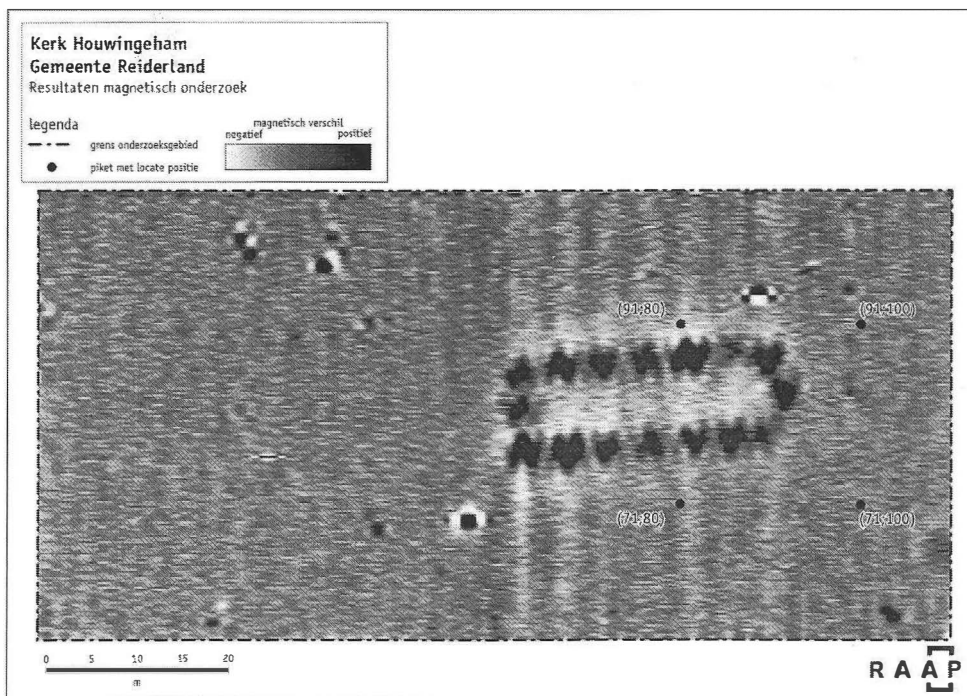

Fig. 4. Het gebied van de magnetometing met de funderingsstiepen van de ruim 30 m lange kerk van Houwingeham (RAAP, Amsterdam).

magnetometing toont geen puinwaaier op en rond de standplaats van de kerk. Een puinwaaier is het resultaat van een minder nauwgezette afbraak. In de Dollardklei zijn geen puinsporen aanwezig, dus vond de sloop vóór de kleiafzetting plaats en heeft men daarvoor alle tijd kunnen nemen. De stiepen liet men zitten; te diep en te onrendabel om te rooien. Dat de stiepen van het blootgelegde steenhuis nu ietwat boven het veenoppervlak uitsteken, komt door de nazakking van het veen. Destijds zal men de bakstenen minstens tot op maaiveldhoogte hebben verwijderd. Boer Botjes heeft zich in onze tijd echter ook niet onbetuigd gelaten. Stuitte hij met zijn drainage op een stiep, dan werd die grondig gerooid. De uitbraaksporen zijn echter zo duidelijk dat het totaalbeeld er niet door wordt beïnvloed.

Een toekomst voor Houwingeham

Houwingeham is weer op de kaart gezet, maar niet opgegraven. De twee steenhuisen zullen, na-

dat ze geheel zijn ingetekend, weer worden afgedekt met een pakket beschermende Dollardklei. De omgeving van de kerk, inclusief de kerkhofgracht, wordt niet ontgraven. De boringen en de magnetometing geven voldoende informatie over wat zich onder de klei bevindt. Bovendien hoeft zo het kerkhof, dat zich direct bij de kerk bevond, niet verstoord te worden. Het kerkhofterrein wordt gemarkeerd en van informatiepanelen voorzien. Deze inrichtingswerkzaamheden zullen in 1999 of 2000 plaatsvinden. De relatief hoge grondwaterstand in het natuurontwikkelingsgebied staat er borg voor dat de resten van Houwingeham, al vijf eeuwen goed verpakt in Dollardklei, nog een flinke tijd als bodemarchief mee kunnen.

Summary

In the municipality of Reiderland the main soil type is marine clay. These late mediaeval sediments buried a peat landscape occupied by vil-

lages of the extended type, most of which had been moved to higher ground during and after the Dollard floods. Houwingeham did not succeed in doing so, partly through lack of Pleistocene elevations in the neighbourhood. After 500 years the drowned village site was identified in the course of a reconstruction programme of transforming arable land into a nature park. The plan of the parish church was mapped by means of magnetometry and two moated keeps were uncovered during the removal of the clay sediments. Circumstances for conserving organic matter had been very favourable, as was demonstrated by many wooden finds. It appeared that the village and its grounds had already been cleared and abandoned before being drowned by Dollard floods.

Noten

1. Werkleider van het werkloosheidsproject 'Houwingeham'.
2. Provinciaal archeoloog, Provincie Groningen.
3. Projectleider Bureau RAAP, Amsterdam.